

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ГОРЛІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ ІНОЗЕМНИХ МОВ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ДОНБАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»**

КАФЕДРА СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

«Рекомендована до захисту»

Протокол № 10 від 20 травня 2020 р.

Завідувач кафедри

проф. Комаров С. А.

**«NORTH AND SOUTH» Е. ГАСКЕЛЛ
ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ РОМАН**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА

зі спеціальності 014 Середня освіта

(Мова і література (українська))

Освітня програма – українська мова і література,

англійська мова і література

Виконавець:

здобувач 406-а групи

**факультету соціальної та мовної
комунікації**

Фролова Інга Анатоліївна

Науковий керівник:

к. філол. н., доц.

Жарикова Марина Володимирівна

АНОТАЦІЯ

Фролова І. А. «North and South» Е. Гаскелл як соціально-психологічний роман.

В бакалаврській роботі запропонований розгляд книги Елізабет Гаскелл «North and South» як соціально-психологічного роману шляхом аналізу його соціальної проблематики, образної системи та особливостей психологізму.

Дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел, який налічує 42 позиції. Перший розділ висвітлює творчість Е. Гаскелл у контексті англійського реалізму XIX століття. У другому розділі розглянуті соціальна проблематика та образи роману Е. Гаскелл «North and South». Третій розділ зосереджений на особливостях психологізму вказаної книги. У висновках підводяться підсумки дослідження.

Ключові слова: вікторіанство, реалізм, соціальний роман, соціально-психологічний роман, проблематика, образи, психологізм.

SUMMARY

Frolova I. A. E. Gaskell's "North and South" as a socio-psychological novel.

The bachelor paper deals with the study of Elizabeth Gaskell's book "North and South" as a socio-psychological novel. It presents the analysis of social problems, system of characters and peculiarities of depicting of human psychology in the novel.

The study consists of introduction, three chapters, conclusions and list of used sources, which numbers 42 positions. The first section is devoted to E. Gaskell's writing in the context of English realism of the XIX century. The second chapter deals with the social problems and characters in "North and South" by E. Gaskell. The third section focuses on the peculiarities of author's reflection of human psychology in the novel. The conclusions summarize the research.

Key words: Victorianism, Realism, social novel, socio-psychological novel, problems, characters, psychologism.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТВОРЧИСТЬ Е. ГАСКЕЛЛ У КОНТЕКСТІ АНГЛІЙСЬКОГО РЕАЛІЗМУ ХІХ СТОЛІТТЯ.....	6
Висновки до розділу 1.....	14
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМАТИКА ТА ОБРАЗИ РОМАНУ Е. ГАСКЕЛЛ «NORTH AND SOUTH».....	15
2.1 Соціальна проблематика роману Е. Гаскелл «North and South».....	15
2.2 Образи головних героїв роману.....	25
2.3 Характеристика другорядних персонажів роману.....	30
Висновки до розділу 2.....	35
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЗМУ В РОМАНІ Е. ГАСКЕЛЛ «NORTH AND SOUTH».....	36
Висновки до розділу 3.....	44
ВИСНОВКИ.....	46
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	49

ВСТУП

Творчість англійських письменників-реалістів XIX століття вважають «золотою добою» англійської прози. Вікторіанський соціально-психологічний роман став свого роду літературним архетипом і розглядається вже як сукупність всіх ознак цієї епохи. Творчість Елізабет Клегхорн Гаскелл (1810-1865) відтворює основні мотиви, сюжети культури та літератури вікторіанської Англії, де згадуються визначні історичні події доби. У плеяді визначних представників англійського реалізму вона займає особливе місце. Письменниця стала авторкою семи романів, п'яти новел, двадцяти двох оповідань, одинадцяти есе та статей. Значення її книг «Mary Barton», «Cranford», «Ruth», «North and South» «Wives and Daughters. An Everyday Story», які стали одкровенням для багатьох англійців, важко переоцінити.

Склалася традиція, згідно з якою творчість Е. Гаскелл розглядається у всьому розмаїтті рис соціального роману. Водночас, слід відзначити, що романна творчість Е. Гаскелл забезпечує зміни в поетиці жанру через поглиблення психологізму, а також закріплює тенденцію до утворення різних модифікацій – «соціально-психологічного», «соціально-політичного» та «соціально-морального» романів [4, с. 77]. «North and South» (1855) – один із найвідоміших романів письменниці, у якому змальований чіткий контраст між провінційним містом і великим промисловим центром, що і створює сюжет твору. Ці два полюси відмінні, головним чином, тим основоположним укладом життя, наріжним каменем соціуму, який, відповідно, накладає свій незгладний відбиток на його членів. Однак, у романі Е. Гаскелл мова йде не просто про віковичне західноєвропейське протистояння заможних і бідних. Автор виводить цей конфлікт із різниці в морально-етичних традиціях. Так, можна стверджувати, що цей роман розвиває модель соціального роману, зберігаючи соціальну обумовленість кожного характеру, але переносячи акцент на проблеми етичного

вибору, станової і класової толерантності – відповідно до моральних традицій, завжди значущих для соціального роману [4, с. 81].

Актуальність дослідження обумовлено значимістю соціальної проблематики в цілому, у тому числі – для реалізації прийомів розкриття образів героїв. Дослідження може доповнити уявлення про реалізм як художній метод. Крім того, вивчення романістики вікторіанського періоду залишається актуальним в період ідеології неовікторіанства, що займає своє місце в сучасному культурному просторі Великобританії і викликає відповідний інтерес науковців.

Мета роботи – дослідити книгу Е. Гаскелл «North and South» як соціально-психологічний роман через розгляд його соціальної проблематики, образної системи та особливостей психологізму.

Мета роботи зумовила вирішення наступних **завдань**:

- дати характеристику основних етапів розвитку англійського реалізму XIX століття;
- визначити місце творчості Е. Гаскелл в англійському реалізмі доби;
- розкрити соціальну проблематику роману «North and South»;
- проаналізувати образи головних та другорядних персонажів книги;
- висвітлити особливості психологізму твору.

Об'єктом дослідження є роман Е. Гаскелл «North and South» («Північ і Південь»).

Предметом – соціальна проблематика, образна система та своєрідність психологізму книги.

В ході дослідження були використані наступні **методи**: методи проблемного, образного та контекстуального аналізу художнього твору, аналітико-описовий, культурно-історичний методи.

Зв'язок з темою наукового дослідження кафедри. Бакалаврська робота виконана в межах теми кафедрального дослідження «Сучасні літературознавчі дослідження і формування ментально-світоглядних засад цілісної картини світу студентів-філологів».

Практичне значення роботи полягає в можливості використання її основних положень при підготовці курсів з історії англійської літератури ХІХ століття, у розробці спецкурсів за творчістю письменників-реалістів.

Апробація роботи. За темою дослідження було захищено курсову роботу «Людина і суспільство у романі Е. Гаскелл “North and South”». Деякі положення роботи були оформлені у вигляді доповіді на Вісімнадцятій міжрегіональній науково-практичній конференції молодих учених та аспірантів 14 травня 2020 року у ГІМ та статті у «Віснику студентського наукового товариства Горлівського інституту іноземних мов» «Соціальна проблематика роману Е. Гаскелл “North and South”». Бакалаврське дослідження у повному обсязі обговорювалось 20. 05. 2020 р. на засіданні кафедри світової літератури (протокол № 10). Робота допущена до захисту рішенням кафедри (протокол № 10 від 20. 05. 2020 р.).

Структура роботи. Бакалаврське дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел, який налічує 42 позиції. Загальний обсяг роботи – 52 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТВОРЧИСТЬ Е. ГАСКЕЛЛ У КОНТЕКСТІ АНГЛІЙСЬКОГО РЕАЛІЗМУ ХІХ СТОЛІТТЯ

В історії англійської літератури 1830-ті роки ознаменовані появою нових рис у жанровій структурі роману, що було зумовлено історико-економічним розвитком країни. Саме тоді затверджується реалізм як провідний літературний напрям, який досягне свого розквіту у другій половині 1840-х років.

Хронологічно цей відрізок часу співпадає з правлінням королеви Вікторії (1839-1901) і в зв'язку з цим отримав назву «вікторіанської епохи». Поняття «вікторіанство» включає ідеологію і духовну атмосферу епохи, комплекс етичних і моральних установ, які свідчать про вдалий поступовий розвиток англійського суспільства того періоду. Термін «вікторіанський» вживається у різних поєднаннях: вікторіанська література, вікторіанський роман, вікторіанський стиль, вікторіанська мораль тощо. Водночас, слід відзначити, що саме вікторіанці своєю великою літературою довели значення духовних цінностей у формуванні національного менталітету та визначенні місця індивідуума в історії і цивілізації. У творах Ч. Діккенса, В. Теккерея, сестер Бронте, Е. Гаскелл, Дж. Мередіта, Дж. Еліот, Е. Троллопа відбилися особливості соціального та політичного розвитку Англії з усіма складнощами та суперечностями [6].

Зклопотаність соціальними проблемами вікторіанської Англії, поділ нації на дві – багатих і бідних (термін Дізраелі) – характерна риса вікторіанської прози, орієнтованої на виховання громадянина, а також на реалізацію основного девізу вікторіанської психології і культури – «працюй і не сумуй» [9].

Принагідно слід відзначити, що 1830-40-ті роки в історії Англії – це період напруженої соціальної та ідеологічної боротьби, період виступу на історичну арену чартистів. Вірші поетів-чартистів закликали до класової боротьби, вони відрізнялися соціальною глибиною і політичною пристрастю. Новаторство чартистської поезії проявилось в створенні образу робітника, який усвідомлює

свої класові інтереси. Широку популярність здобули вірші співчуваючих чартизму поетів, які писали про використання дитячої та жіночої праці на ткацьких фабриках. Можна, зокрема, згадати відому «Пісню про сорочку» (The Song of the Shirt, 1844) Томаса Гуда, який зобразив непосильну працю швачки, яка проводить все життя за машиною. І лексика, і звучання рядків передають ритм машини, що безупинно стучить:

«Робити-робити-робити, аж мозок кипить і мішаєсь,
Робити-робити-робити, аж око кров'ю заливавсь!» [15].

В англійському реалізмі ХІХ століття виділяють три основні періоди:

1. 1830-ті роки – характеризувалися швидким розвитком англійського суспільства на шляху до буржуазного прогресу. Письменники та філософи на перший план висунули сильну енергійну особистість, поетизуючи її і розглядаючи поза суспільними зв'язками. Представники: Ч. Діккенс, В. М. Теккерей, Е. Бульвер-Літтон.

2. 1840-ві роки – період суспільного підйому, розмаху чартистського руху. Письменники цієї доби внесли у реалістичну структуру оповіді символіку та метафору, елементи театру, пародії, бурлеску і пантоміми. Представники: Б. Дізраелі, Ч. Діккенс, Е. Гаскелл, В. М. Теккерей, сестри Бронте.

3. 1850-60-ті роки – письменники все частіше спиралися на традиції сентиментального побутового роману із суттєвим акцентом на буденному. Представники: Ч. Діккенс, Дж. Еліот, Е. Гаскелл, Е. Троллоп, Ч. Рід, В. Коллінз [7, с. 148].

Письменники-реалісти «вікторіанської доби» звернулися до сучасної їм соціальної проблематики. У 1840-ві роки були створені, зокрема, романи, які вважають вершиною англійської прози ХІХ століття: «Ярмарок марнославства» (Vanity Fair: A Novel without a Hero, 1847) В. Теккерей, «Домбі й син» (Dombey and Son, 1848) Ч. Діккенса, «Джейн Ейр» (Jane Eyre: An Autobiography, 1847) і «Шерлі» (Shirley, 1849) Ш. Бронте, «Мері Бартон» (Mary Barton, 1848) Е. Гаскелл. У цих творах була зображена не «стара добра Англія», а країна, що роздирається

протиріччями. Широко розсунулися соціальні та разом з тим географічні межі роману: нетрі Лондона та англійська провінція, невеликі фабричні міста та великі індустріальні центри. З'явилися і нові герої – люди, які глибоко замислюються над життям, тонко відчують, гаряче реагують на оточення, активно діючі (наприклад, Джон Бартон у романі «Мері Бартон» Е. Гаскелл, герої романів Шарлотти та Емілі Бронте). Зросла майстерність психологічного аналізу [14, с. 156-157].

Твори англійських письменників-реалістів мають яскраво виражену антибуржуазну спрямованість. Прозаїки XIX століття показали буржуа повними зарозумілості, пихатості, дріб'язкового тиранства та невігластва. Ч. Діккенс викриває закон про бідних і його наслідки (від «Пригод Олівера Твіста» (*The Adventures of Oliver Twist*, 1837-1839) до «Нашого спільного друга» (*Our Mutual Friend*, 1864-1865)), демонструє сутність мальтузіанства та гнівно засуджує манчестерців-утилітаристів в «Нарисах Боза» (*Sketches by Boz*, 1833-1836), «Дзвонах» (*The Chimes*, 1844) і в романі «Важкі часи» (*Hard Times*, 1854). Він виступає як противник лицемірного буржуазного благодійництва, розкриває згубну владу грошей («Домбі та син», «Великі сподівання» і ін.). У «Книзі снобів» і «Ярмарку марнославства» В. Теккерей створює типову фігуру сноба, який втілює найхарактерніші риси британського буржуа. З критикою власницького світу наживи та моральної деградації виступали сестри Бронте і Е. Гаскелл.

Акцентуючи увагу на основному жанрі письменників-реалістів XIX століття – романі, необхідно відзначити, що в кінці першої третини XIX століття досягає розвитку соціальний реалізм (*social realism*) [30]. Про появу особливого типу роману пише Д. Нелсон: «Оскільки нація була занурена в першу велику індустріальну депресію в середині 1830-х (яка тривала і в 1840-і), збільшувалася економічна й соціальна відстань між багатими та бідними, оскільки ставали відчутними інші шкідливі впливи індустріалізації, остільки формувався так званий *Condition of England Question*. Дебати з цього приводу, які домінували в британському суспільній свідомості ще багато років, були центральними в новій

формі роману» [35, с. 189]. Словосполучення «Condition of England Problem» вперше використовує Т. Карлейль. Таку назву має перший розділ його книги «Чартизм», що вийшла в світ в 1839 році. Автор висвітлює соціально-економічне становище Англії в кінці 30-х років. З моменту появи цієї книги словосполучення використовується літературною критикою як позначення жанру. Та ж думка у Й. Хейнвуда: «Давно визнано, що британська індустріальна література була створена в 1840-і роки, коли вийшли в світ романи «соціальної проблеми», або індустріальні романи: «Сибілла» (1845) Б. Дізраелі, «Мері Бартон» (1848) і «Північ і південь» (1855) Е. Гаскелл, «Олтон Локк» (1850) Ч. Кінгслі, «Важкі часи» (1854) Ч. Діккенса і «Фелікс Холт, радикал» (1866) Дж. Еліот» [14, с. 29]. З'явився термін «condition of England», формула, покликана представити широко поширене переконання середньовікторіанського суспільства про деморалізуючі фізичні та моральні умови міського робітничого класу. «У ХІХ столітті Великобританія – у розквіті соціально-реалістичного роману. Діккенс, Еліот, Дізраелі і Гаскелл – всі відповідали вимозі зобразити і діагностувати «положення Англії» в романах, змістовна ємність яких, здавалося, була і втіленням свідомості всієї нації, і утопічним баченням національної єдності» [24, с. 44], – пише С. Коноур.

«Роман проблеми» або «індустріальний роман» все більше зміцнював уявлення про соціальний роман. Р. Колбі визначає хронологічні рамки вищезгаданого явища 1840-1860 років і вважає, що «специфікою змісту такого роду творів стає «характерний зв'язок соціальних і моральних проблем» [23]. Соціальний роман був звернений не до тих, кого він зображував, а до середнього класу. Звернемо увагу на назву дослідження Ш. Сміт – «Інша нація: Бідні в англійських романах 1840-1850-х рр.» (1980) [38]. Соціальний роман 30-50-х років ХІХ століття був розповіддю для «однієї нації» про біди «іншої» і волав до співчуття.

Поступово виробляються основні ознаки соціального роману, які можна позначити як: 1) прагнення досконально зобразити соціальні умови;

2) зображення характеру героя в соціальних умовах, як правило, в дусі його придушення громадськими умовами і можливості їх подолання; 3) обов'язковий етичний пафос.

Слід зауважити, що англійський соціальний роман являв собою доволі широке типологічне вираження: індустріальний роман «Condition of England Novel» (Е. Гаскелл, Ч. Діккенс, Ч. Кінгслі), ньюгейтський роман (Е. Бульвер-Літтон), політичний роман (Б. Дізраелі, Е. Треллоп), «романи характерів та середовища» («Novels of Character and Environment» (Т. Гарді).

Елізабет Гаскелл (1810-1865), як представник «блискучої плеяди» англійських романістів ХІХ століття, своєю творчістю зробила вагомий внесок в розвиток соціального роману в Англії. Дитинство її пройшло в невеликому провінційному містечку Натсфорд на півдні Англії, в середовищі, згодом відтвореному нею в «Кренфорді» та «Дружинах і дочках». У 1832 році, вийшовши заміж за священника-унітарія Вільяма Гаскелла, вона назавжди переїхала до Манчестера. В. Гаскелл викладав у вечірній робочій школі, а його дружина брала активну участь в підготовці його лекцій з літератури для робочої аудиторії. У 1840-ві роки Е. Гаскелл намагалася організувати допомогу безробітним. Подібно до Ч. Діккенса та Ш. Бронте, Е. Гаскелл не симпатизувала програмі чартистів і методам їх політичної боротьби. Дружина пастора, вона сподівалася, як своїми творами, так і особистими філантропічними починаннями, сприяти запобіганню зіткнень, встановленню «класового миру» в промисловості.

У творчості Гаскелл виділяються два періоди. У перший період (1847-1857) створені романи «Мері Бартон, повість з манчестерського життя» (Mary Barton, a Tale of Manchester Life, 1848), «Кренфорд» (Cranford, 1853), «Рут» (Ruth, 1853), «Північ і Південь» (North and South, 1855) і книга «Життя Шарлотти Бронте» (The Life of Charlotte Bronte, 1857). У другій період (1857-1865) написані романи «Шанувальники Сільвії» (Sylvia's Lovers, 1863) і «Дружини та дочки. Повсякденна історія» (Wives and Daughters. An Everyday Story, 1865).

У романах першого періоду висувуються значні проблеми, пов'язані з критикою соціальної несправедливості, правдивим відображенням життя робітників. Е. Гаскелл звертається до темі чартистського руху («Мері Бартон», «Південь і Північ»), створює образи робітників ватажків (Джон Бартон і Хіггінс), з великою сміливістю звертається до зображення долі «занепалої» жінки («Рут»), трактуючи її в соціальному плані як наслідок непосильної праці і важкого життя дівчини-працівниці, пише біографію своєї сучасниці та друга Шарлотти Бронте, не тільки узагальнюючи цінний матеріал про життя письменниці, а й розкриваючи суспільні причини загибелі членів сім'ї Бронте. У сімейно-побутових романах другого періоду основним стає часто іронічне зображення буднів мешканців англійської провінції, їх побуту і звичаїв («Дружини та дочки») [14, с. 252].

Соціальну природу романів Гаскелл науковець З. Райт розуміє так: «Місіс Гаскелл завжди торкалася питання про те, як люди живуть, і соціальної структури тих груп, які вони утворюють, ...в цьому сенсі – в сенсі спостереження за людьми, над тим, як вони поведуться, відчують себе на громадській арені, – вона соціальний романіст, і цей її інтерес – фундаментальна властивість всіх її серйозних книг» [18].

Перша книга Е. Гаскелл – «Мері Бартон» – була задумана як правдиве зображення протиріч і боротьби між робітниками та промисловцями в часи чартизму. Автор переконливо описує важкі умови життя манчестерських ткачів у кінці 1830-х та початку 1840-х років. Вона розповідає про морально покалічених безробітним людей, про вмираючих з голоду дітей, про дівчат, які стають повіями під тиском потреби. Важливо підкреслити те, що вона показує, як самі ці умови неминуче пробуджують в робітниках дух обурення. Разом з тим, в романі відбився світогляд Е. Гаскелл, що стояв на позиціях християнського соціалізму – заклик до соціальної справедливості поєднувалися з проповіддю моральних принципів [2]. З. Т. Гражданська називає роман «перлиною англійської літератури», а Гаскелл – «майстром цікавою інтриги, захоплюючого та драматичного сюжету» [7, с. 138-139].

Бурхлива полеміка, що розгорнулася в англійській пресі в зв'язку з виходом «Мері Бартон», показала і неспроможність сентиментально-мирних тенденцій роману Е. Гаскелл, з одного боку, і цінність його реалістичних викриттів – з іншого. Популярна романістка М. Еджворт в листі висловлює свою думку з приводу роману: «Все це зроблено, щоб перешкодити робітникам стати рабами, а власникам тиранами. Такий сильний письменник як автор «Мері Бартон» міг посприяти цій благородній меті своїми несамовитими описами і закликами до співчуття» [20, с. 331].

З великою симпатією розповіла письменниця історію бідної дівчини-працівниці в романі «Рут». Генрі Белінгхем спокушає бідну швачку Рут Хілтон, а потім кидає її. Рут залишається з дитиною на руках. Їй допомагає один священник, який згодом, видаючи її за вдову, влаштовує Рут гувернанткою в будинок деспотичного ханжі Бредшо. Викриття «темного» минулого Рут веде до того, що її з ганьбою виганяють з цього респектабельного будинку. Розповідаючи трагічну історію бідної жінки, Е. Гаскелл ще раз підкреслює бездушне ставлення буржуазії до бідняків і засуджує її святенницьку мораль. В творі порушено проблеми релігійного лицемірства, подвійних стандартів, подружньої невірності та проституції, які шокували багатьох читачів.

Третій твір Е. Гаскелл, присвячений соціальним проблемам, – роман «North and South». Хоча назва твору дозволяє думати, що мова буде йти про відмінності між умовами життя на півночі та півдні Англії, проте і тут головний зміст полягає не в цьому, а в зображенні суспільних протиріч. Е. Гаскелл зберігає свою пристрасть до «незручних» і «делікатних» тем. Її героїня – сестра морського офіцера, заочно засудженого до смертної кари за організацію повстання на британському військовому кораблі, та дочка пастора, який добровільно склав з себе духовне звання. Однією з важливих проблем роману стає питання індивідуальної моральної незалежності.

У романі «Кренфорд» (Cranford, 1851-1853) Е. Гаскелл звернулася до спогадів юності та створила оповідь про життя провінційного містечка, де вона

виросла. З діккенсівським гумором вона зображує картину дріб'язкових інтересів обивателів містечка, тих маленьких драм та пригод, які розігруються в середовищі обмежених і наївних міщан, таких, як чванлива місіс Джемісон, її дворецький Мулінер та інші представники кренфордського «суспільства» [9].

Кращим пам'ятником дружби Е. Гаскелл з Ш. Бронте залишається «Життя Шарлотти Бронте» (1857). Книга написана без будь-яких спроб штучної «романтизації», без претензій на белетристичну цікавість, має великі художні переваги. Більше того, ця книга дозволяє читачеві скласти живе уявлення про літературне життя, про принципові літературні суперечки та розбіжності, в яких брали участь Ш. Бронте і її сучасники.

В історичному романі «Шанувальники Сільвії» (1863) намічені протиріччя між інтересами правлячих верхів країни, які розв'язують війну проти Франції, і інтересами простих трудівників, яким ненависна війна, що порушує їх мирне життя. Дія роману розгортається в англійському рибальському селі в кінці XVIII століття. Війна розбиває щастя Сільвії Робсон, молодої селянки, яка вважає убитим свого нареченого-гарпунера з китобійного судна, схопленого вербувальниками та насильно мобілізованого у військовий флот. Розбите життя Сільвії та обох люблячих її людей дає письменниці привід для повчальної і душевної проповіді християнського самозречення та смирення.

В своєму останньому, незакінченому, романі «Дружини та дочки» (1866) Гаскелл найбільше наближається до жанру сімейно-побутового роману. Але іронічне зображення дрібного снобізму та забобонів, які панують в англійському міщанському провінційному середовищі, нагадує і тут про те, що автор цієї книги належав до реалістичної школи Ч. Діккенса та В. Теккерея.

У XXI столітті інтерес до творів Гаскелл не згасає, її популярність зростає. Опубліковано продовження колекції її листів «Chapple and Alan Shelston Further Letters of Mrs. Gaskell» (2003) [2, с. 187]. Дуже корисна для тих, хто вивчає творчість Е. Гаскелл книга за редакцією Дж. Метьюс «The Cambridge Companion to Elizabeth Gaskell» (2007). У ній зібрані есе дослідників, що відображають

багатогранність таланту письменниці. Особливу роль в переосмисленні літературної репутації Е. Гаскелл відіграє співтовариство її імені (Gaskell Society) [42]. Утворено воно було в 1985 році після святкування 175-ї річниці від дня народження письменниці. Вплив цієї організації та її журналу на статус Е. Гаскелл важко переоцінити. Статті про Е. Гаскелл так само можна зустріти в журналі Кембриджського університету «Вікторіанська література і культура» (Victorian Literature and Culture). У них читач знайде сучасний погляд на її романи. Ще одним підтвердженням популярності творів Е. Гаскелл і визнання її таланту є численні екранізації її романів телекомпанією BBC: «Wives and Daughters» (1999), «North and South» (2004), «Cranford» (2007), «Return to Cranford» (2009).

Висновки до розділу 1

Можна стверджувати, що англійські реалісти XIX століття всебічно показали соціально-політичне життя своєї епохи, майстерно висловили мрію про краще життя, побудоване на інших, ніж оточуюча дійсність, засадах, акцентували складність внутрішнього світу сучасної їм людини.

Серед англійських романістів особливе місце займає Елізабет Гаскелл, яка у своїх романах, повістях та новелах однією з перших зобразила соціально-політичні проблеми 30-50-х років XIX ст. Творчий доробок письменниці складають соціальні романи, які зображають суспільне протистояння епохи чартизму; історичні та психологічні романи; повісті та оповідання, які відіграли далеко не останню роль в оформленні жанрів антибуржуазної утопії та психологічної новели; праці останніх років життя, які також відзначені інтересом Е. Гаскелл до соціальної та морально-психологічної проблематики. Зображення жахливих умов життя робітників робить її твори яскравими соціальними документами. Необхідно також відзначити, що здебільшого романи письменниці є прокламацією духовного звільнення жінки, у чому, зокрема, можна углядіти риси автобіографізму.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМАТИКА ТА ОБРАЗИ РОМАНУ Е. ГАСКЕЛЛ «NORTH AND SOUTH»

2.1. Соціальна проблематика роману Е. Гаскелл «North and South»

Незважаючи на те, що соціальний роман являв собою доволі різноманітні погляди на багато проблем, що породила індустріалізація Британії, більшість прозаїків погодилися, що протистояння повинно поступатися спілкуванню та взаєморозумінню між супротивниками. Е. Гаскелл не є винятком, її роман «North and South» показує, що промисловці та робітники, утилітарії та патерналісти, північ та південь можуть досягти задовільного вирішення своїх проблем через діалог.

Основний конфлікт роману, представлений колізією головних героїв, ускладнюється протистоянням робітників і промисловців, усунення якого стає можливим завдяки посередництву героїні, яка просуває ідею взаємозалежності людей в соціумі. Тут Гаскелл передбачає ідеї класової гармонії і комунітарності, які отримають розвиток у кінці вікторіанського періоду в працях найбільшого соціал-ліберала того часу Т. Х. Гріна та будуть художньо втіленими в романах М. А. Уорда: «Сьогодні цей роман зберіг актуальність, як і «Мері Бартон», завдяки тому, що він служить історичним документом, який розповідає про заклопотаність вікторіанців соціальними проблемами та початок вікторіанського страху перед бідністю, що доходив до істерії» [22, с. 211].

Е. Гаскелл ставить в романі актуальну для свого часу соціальну проблему – протистояння регіонів Півночі і Півдня в межах однієї країни і однієї нації. В книзі «North and South» автор обмежується зображенням проблеми на «місцевому» рівні. Вона вкладає в уста фабриканта Торнтон «ідеологію торгівлі», принципи, за якими розвивається промисловість в Мілтоні. Гострі конфлікти в англійській промисловості: страйк ткачів, їх зіткнення з господарем

фабрики, вимушене безробіття, боротьба зі штрейкбрехерами, діяльність професійної спілки – все це показано «зверху», з точки зору забезпечених «середніх» класів, від імені героїні роману Маргарет Хейл, інтелігентної дівчини, яка є однаково далекою як від робітників, так і від капіталістів, але співчуває обом класам. Розвинений душевний світ героїні, її вміння аналізувати свої почуття і аргументувати ідеї просуває твір до нового рівня розвитку соціального роману як жанрового різновиду: формується соціально-психологічний варіант. При цьому в романі багато уваги приділяється любовним переживанням персонажів – і жіночих, і чоловічих (силою і постійністю своїх почуттів Торнтон не тільки не поступається, але і перевершує Маргарет). «Північ і Південь» залишається соціальним романом, але разом з тим набуває іншого звучання у наслідок психологічних акцентів.

Торнтон – заможний, поважний власник фабрики у Мілтон-Північному (Манчестері), фабричному містечку, куди Маргарет нещодавно переїхала з батьками із села Хелстон на півдні Англії, де її батько був парафіяльним священиком. Сформувавши сумніви щодо певних церковних доктрин, превелебний містер Хейл відмовився від сану. Слід звернути увагу на те, що перші контакти Торнтон та Маргарет є рішуче негативними. Перша їхня зустріч в готелі в Мілтон-Північному – це не що інше, як помилкове перше враження з обох сторін. Її батько ненадовго від'їжджає у справах, і Маргарет неохоче зустрічається з Торнтоном. Зустрівшись з гарною, гідною, соціально сприйнятою молодою жінкою, Джон невдоволений, коли його запрошують зайняти місце та зачекати містера Хейла. Як зауважує оповідач, Торнтон, який мав звичку домінувати в більшості ситуацій, в яких опинився, знає, що її «холодноватую манеру он истолковал как надменность» [5, с. 69]. Він сам відчував, що він повинен постати перед цією вишуканою панночкою, «большим и грубым увальнем без особого изящества и утонченности». Пізніше Маргарет описує Торнтон як «не вполне джентльмен... это человек, самой природой

предназначенный для своего места, проницательный и сильный, прирожденный торговец» [5, с. 71].

Надалі, коли Торнтон приходять на чай до Хейлів, Маргарет майже не підтримує розмови між батьком та власником фабрики. Але коли він виражає захопленість своїм містом – Мілтоном, прославляючи енергію та винахідливість його людей, чудеса його машин та продуктивності, розглядаючи місто як виставку науки та промисловості, Маргарет уважно слухає. І коли він каже батькові: «Я предпочитаю тяжело работать, страдать, падать и подниматься здесь, чем вести скучную и сытую жизнь, какую ведут аристократы на юге, где дни текут медленно и беззаботно. Можно увязнуть в меду так, что потом невозможно будет подняться и взлететь», – Маргарет відчуває, що змушена заперечити гостю. «Вы ошибаетесь. Вы ничего не знаете о юге. Там действительно не так силен дух коммерции, который вызывает к жизни авантюры, прогресс и всевозможные чудесные изобретения, но зато там и меньше страданий. Здесь на улицах мне нередко встречаются люди, не поднимающие глаз от земли, – они придавлены горем и заботами, и они не только страдают, но и ненавидят. У нас на юге есть бедные, но без этого ужасного выражения на лицах, вызванного осознанием несправедливости. Вы не знаете юга, мистер Торнтон» [5, с. 89-90]. Хоча Маргарет пропадає в рішучій тиші, розлючена на себе за те, що сказала так багато, вона в черговий раз змушена розібратися з Торнтоном, який продовжує висловлювати містеру Хейлу свої справедливі економічні погляди. Торнтон, справжній віруючий і чесний прихильник принципів сучасної політичної економії, той, хто розглядає відносини між власником і робітниками як битву, як діяльність, котру він вважав корисною та продуктивною для процвітання і багатства всіх, стверджує, що власникам і робітникам потрібно протистояти один одному. «И теперь», – вказує він своїм слухачам, – между ними ведется честная борьба. И те, и другие больше не желают подчиняться решениям посредников. Нам претит вмешательство назойливых людей с поверхностным знанием реальных фактов, пусть даже эти болтуны называют себя Верховным судом

парламента». Батько Маргарет, однак, приймає виняток з погляду Торнтон на відносини між власниками і робітниками з точки зору бойової метафори: «Неужели борьба между двумя классами неизбежна» [5, с. 92]. Маргарет робить для себе висновки, вступаючи в розмову «холодным голосом»: «И вы считаете врагами всех, кто не преуспел по какой бы то ни было причине». На що Торнтон, ображений зарозумілим засудженням, відповідає, що вони самі собі вороги.

Неприємність для Маргарет бойової метафори Торнтон та відчуття, що саме так розглядати відносини між власником і робітниками неправильно, підсилюється протягом наступних кількох тижнів завдяки її знайомству з одним із місцевих «робочих рук», Ніколасом Хіггінсом та його вмираючою дочкою, Бессі. Зустрівшись випадково, Маргарет, Хіггінс і Бессі стали добрими друзями. Хіггінс говорить з Маргарет про тяжке становище «робочих рук» та їхні відчуття, що власники несправедливо поводяться щодо них. Коли загроза страйку надходить над Мілтоном, розуміючи погляди та вимоги робітників, Маргарет опиняється у ролі посередника. Час від часу контактуючи з Торнтон, не з вибору, а з обставин, вона докладно розуміє позицію господарів, а також робочих.

Енергійна, розумна молода жінка, яка володіє незалежністю думки та дії, вона не бажає залишатися – як багато жінок вікторіанської доби, – замурованою у межах дому. Її батько, дезорієнтований і розгублений, брат на чужині, любляча мати повсякчас хвора, Маргарет відносно вільна від батьківських обмежень. Її свобода відвідувати Хіггінсів та контакти з Торнтон ставлять Маргарет в позицію посередника між власниками і робітниками Мілтон в критичний момент їхньої «битви». З одного боку – робітники, з іншого – їх союз. Вона усвідомлює, що жодного контакту між власниками та робітниками не підтримується; оплата праці робітників і необхідна кількість робочих години, повністю залежить від законів попиту та пропозиції. «Робочі руки» фабрики ненавидять власників, котрі, як вони відчувають, поводяться несправедливо та відмовляються від будь-якого контакту з ними, крім грошових зв'язків. Хоча обидві сторони підтримують

спілкування з нею, жодна не бажає спілкуватись між собою. Звідси стає зрозумілим, що у сфері праці міста великі неприємності неминучі.

Величезний натовп страйкуючих, виявивши, що Торнтон імпортував у свою фабрику ірландських робітників, вийшли на вулиці Мільтона. Їх ціль – будинок власника фабрики. Не думаючи про наслідки, Маргарет, виявляючи милість до особняка Торнтонів, щоб забезпечити аренду водяного ліжка для своєї вмираючої матері, опиняється в пастці з Торнтоном, його матір'ю та сестрою. Під час цієї, найдраматичнішої і багато в чому найзначущої сцени роману, Торнтон, викликавши поліцію, має намір просто «відсидітися», сподіваючись, що загрози натовпу для дому та його окупантів не виправдаються.

Однак Маргарет, спостерігаючи за Торнтоном з вікна, хвилюється не лише про родину Торнтонів, але і про самих бунтівників. Усвідомлюючи, що сутичка між натовпом та міліцією призведе до серйозних травм, навіть до смерті, Маргарет закликає Торнтонів спуститися і зіткнутися зі своїми розлюченими «робочими руками», намагаючись уникнути неминучого насильства: «Поговорите с вашими рабочими, как с людьми», – закликає вона його. «Поговорите с ними по-доброму», – радить вона. «Не позволяйте солдатам прийти и перебить этих обезумевших бедняг, словно животных. Я понимаю, каково им. Если у вас есть мужество и благородство, выйдете и поговорите с ними, лицом к лицу» [5, с. 192].

Таким чином, Торнтон під впливом хвилюючих слів Маргарет, безстрашно кидається вниз і постає перед натовпом, залишаючи дівчину, щоб боронити двері за собою. Незважаючи на присутність господаря, бунт робітників вирував гірше, ніж будь-коли. Маргарет, побачивши, як робітники знімають свої важкі черевики, «готовые метательные снаряды», інтуїтивно усвідомлює, «что этой вспышки будет достаточно для взрыва, и с криком, который никто не услышал, она бросилась из комнаты вниз по лестнице, с силой подняла тяжелый железный засов, широко распахнула дверь и оказалась там, лицом к лицу с этими людьми, и ее глаза разили их пылающими стрелами укора». Затишшя, але на мить, і ось знову натовп вирує. Прагнучи врятувати його, Маргарет «... обвила руками его

шею и встала так, чтобы защитить его своим телом». Торнтон пропонує їй піти геть, але вона повна рішучості залишитись. Таким чином, її вражає гострий камінь, який подряпав лоб і щоку: «Как подкошенная она упала на руки мистера Торнтона» [5, с. 192]. Таке видовище постраждалої Маргарет, червона кров, що бігла по її обличчю, впливає на заворушення, і натовп поволі починає розходитися.

Торнтон, його сувора матір, а також громадськість, сприймають дії Маргарет як знак прихильності молодої жінки до власника фабрики. Засмучена неправильним розумінням своїх намірів, Маргарет наполягає на тому, що вона діяла безпристрасно, щоб чинити опір кровопролиттю з обох боків, трактуючи свою поведінку як «женский долг». Проте, докоряючи сама собі в душі за те, що вона діяла «как романтическая дурочка», Маргарет не в змозі погодитись на пропозицію одруження, яку Торнтон робить наступного дня. Вона відмовляє йому після гарячого, гнівного обміну словами. Але значно важливіше, що, «когда он ушел» – зауважує оповідач, Маргарет «показалось, что она заметила, как в его глазах блеснули слезы, и ее гордая неприязнь сменилась каким-то другим чувством, более добрым, но причинявшим ей душевную боль, будто она упрекала себя за то, что так унизила другого человека» [5, с. 213].

Хоча в сцені пропозиції Маргарет сказала Торнтону, що вона не хоче його розуміти, він починає усвідомлювати своє почуття кохання і, врешті-решт, ставиться до нього справедливо. Так само завдяки постійним зусиллям Маргарет як посередника, Торнтон приходиться до кращого розуміння своїх «робочих рук». Наприклад, коли після страйку Хіггінс, як один із профспілкових лідерів, втрачає роботу на фабриці, Маргарет пропонує йому шукати роботу у Торнтона. Хоча Хіггінс не вважає за потрібне просити роботи у Торнтона, він вирішив це зробити, тому що він взяв на себе піклування про дружину та дітей свого друга Баучера. Тут важливо відзначити, що одну з глав свого роману Гаскелл демонстративно назвала «В єднанні – не завжди сила». Підтвердженням цієї тези повинен слугувати приклад робочого Джона Баучера, який був проти волі залучений в

професійний союз і страйк, потрапив до «чорних списків» і, не знаходячи роботи, втопився, залишивши напризволяще дружину і дітей. Тим часом у розмові з батьком Маргарет вказує на те, що обидва чоловіки, як і всі власники та робітники, можуть зібратися разом: «Если он и мистер Торнтон переговорят, как мужчина с женщиной... если Хиггинс забудет, что мистер Торнтон – хозяин, и поговорит с ним так же, как с нами... И если мистер Торнтон будет достаточно терпелив, чтобы выслушать его по-человечески, а не как хозяин», – розмова могла б мати успіх [5, с. 333].

Після того, як Хіггінс терпляче чекав п'ять годин, щоб побачити Торнтон, ця перша розмова між двома чоловіками була напруженою, злою та суперечливою. Але в ході відвертої дискусії Хіггінс розкриває мотиви своїх вчинків під час страйку та своє зобов'язання взяти на себе турботу про знедолену сім'ю Баучера. Відмовивши у проханні Хіггінса про роботу та звільнивши його, Торнтон має іншу думку. Незабаром після того, як Хіггінс розповідає Маргарет про розмову з Торнтоном, він з'являється біля дверей Баучера. Маргарет поспішає піти з кімнати, залишаючи Торнтон та Хіггінса для розмови наодинці. Торнтон знайшов час, щоб підтвердити, що все розказане правда: «И эта правда, словно волшебное заклинание, пробила броню и проникла до самого сердца. Терпение этого человека, благородство его побуждений заставили мистера Торнтон забыть отвлеченные рассуждения о справедливости и послушаться к голосу сердца» [5, с. 351-352]. Отже, друга розмова сприяла подальшому взаєморозумінню між власником і робітником, Хіггінс отримав свою роботу.

Те, що у Торнтон є серце, а також почуття справедливості, підтверджується тим, що він привів кількох дітей Баучера до школи, і його зростаючим інтересом до добробуту «робочих рук» його фабрики. Більше того, він переслідує декілька схем – завжди із залученням та схваленням робітників, одна з яких виростає з його усвідомлення того, як погано харчується у нього робітники, особливо в той час, коли ціна на їжу зросла настільки високо. З Хіггінсом він розробляє схему для побудови їдальні для робітників на фабриці. За

іронією долі, саме в цей вирішальний час, коли він, нарешті, отримує «возможность наладить общение с рабочими, не касаясь "денежных отношений"» [5, с. 470], Торнтон, через півтора року після удару проти фабрики, раптом усвідомлює немислиме: що його бізнес перебуває у серйозних фінансових труднощах через наслідки дії профспілки та зниження економіки країни.

Тож, Торнтон у відчай вирушає до Лондона в пошуках підтримки. Там випадково він зустрічається з Маргарет, яка перебуває у заможній тітці, з якою вона прожила кілька років до переїзду в Мілтон. Нещодавно успадкувавши велике багатство, яке залишив їй хрещений батько містер Белл, Маргарет хоче використати свій спадок з користю. Неспокійна та дезорієнтована смертю батька та матері, після відсторонення від Мілтона, вона з тривогою шукає якесь гідне підприємство, в яке можна було б зануриться. Під час розмови, у джентльмена виникає питання до Торнтон, чи думає він, що його експерименти в спілкуванні з «робочими руками» запобігатимуть повторним ударам, Торнтон відповідає: «Вовсе нет. Только я в своих надеждах захожу слишком далеко... что они могут ответить забастовкой не из-за горькой, ядовитой ненависти, как это было до сих пор. Более оптимистичный человек мог бы вообразить, что более близкое и более доброжелательное общение между классами могло бы положить конец забастовкам. Но я не оптимист» [5, с. 471]. Раптом на імпульсі Торнтон переходить на місце, де сидить Маргарет, усвідомлюючи, що вона слухає його розмову про його експерименти, а також про його фінансові втрати. Він повідомляє їй, що у нього був лист від Хіггінса та інших «робочих рук», в якому вказується їхнє бажання працювати на нього, якщо він зможе почати заново, Торнтон запитує: «Правда хорошо?». «Да, совершенно верно. Я очень рада за вас, – ответила Маргарет ... однако тут же потупилась, поскольку ответный взор Торнтон был слишком красноречив» [5, с. 471]. Наступного дня Маргарет обіцяє віддати своє багатство для відновлення Торнтон у бізнесі. Всі непорозуміння та забобони пішли, Маргарет і Торнтон разом.

Завершуючи роман «North and South» у такий спосіб, Е. Гаскелл не лише побажала привітати своїх читачів-вікторіанців щасливим фіналом, але й хотіла підсумувати історію нетрадиційним шлюбом, шлюбом, в якому менше нерівності, у якому партнери спілкуються один з одним, як дорослі, спільно працюють на заради суспільного блага. Авторка витісняє відносини батько/дитина з боку патерналізму як моделі для господарів та чоловіків, які мають шлюбне співвідношення дорослого з дорослим, домовленості, що передбачає більш рівноправні, а також більш інтерактивні відносини між капіталом і працею. Більше того, цей союз має й інше важливе значення в романі, символізуючи складний процес об'єднання двох територій Англії: південної – аграрної по типу виробництва і патерналістської по ідеології, і північної – урбаністичної, індустріальної і буржуазно-ліберальної у поглядах. Це об'єднання Півночі та Півдня в романі стало запорукою стабільності й процвітання країни, які в реальності були багато в чому досягнуті завдяки зусиллям середнього класу, представницею якого є головна героїня роману.

Слід підкреслити, що контрасти «Півночі» та «Півдня», які роз'єднують героїв, носять безперечно соціальний характер: освіта, традиції, поділ праці. І долаються ці проблеми теж на соціальному рівні: індустріальне суспільство розвивається, промисловці перестають здаватися «дивними» людьми, «Південь» втрачає свої позиції оплоту патріархальності, фінал роману демонструє традиційним вікторіанським хеппі-ендом щасливий союз «Півночі» та «Півдня» [4, с. 80].

Цікаво відзначити, що жіночий «вплив» або етика, як у героїні Маргарет Хейл, може переважати і впливати на тих, з ким вона стикається на публіці. Роман Е. Гаскелл безумовно показує жіноче вирішення проблем суспільства; певну соціальну реформу, що спирається на приватну етику [29, с. 165]. Кетрін Галлахер писала у праці «Промислова реформація англійської художньої літератури, соціального дискурсу та наративної форми», що єдиний стандарт поведінки в обох сферах (приватній та публічній) гарантуватиме зразкові дії, на яких

спирається вплив жінки [28, с. 172]. Для Гаскелл цей єдиний стандарт поведінки був показаний на прикладі Маргарет, коли вона під час страйку захищала позицію робітників на публіці і в той самий час захищала містера Торнтон, знаходячись між натовпом і Торнтоном, між робітником і роботодавцем [26, с. 45]. Маргарет своєю самопожертвою карала натовп.

Е. Гаскелл ніколи не приховувала, що майже завжди писала «with a purpose», тобто хотіла своїми книгами наставляти або, вірніше, переконувати в чомусь читачів. В даному випадку роман був задуманий з певною метою, і цю мету письменниця підкреслювала в листах друзям і демонструвала в тексті; її завданням було «домогтися кращого розуміння між робітниками і підприємцями, а також продемонструвати більшу об'єктивність по відношенню як до власників, так і до робітників» [5, с. 337].

Підсумовуюче вищезгадане, можемо визначити, що у першій частині роману зустрічаються мотиви протесту проти соціальної несправедливості і морального фарисейства буржуазії (Фредерік, почасти Маргарет), а також окремі правдиві описи життя і настроїв англійських робітників у роки кризи чартизму (Бессі, Баучер, почасти Хіггінс). Але в подальшому соціальні мотиви майже остаточно витісняються напруженим психологічним конфліктом між Торнтоном і Маргарет. Остання втрачає властиві їй на початку роману демократичні і антибуржуазні настрої, перетворюючись у свого роду «аристократку, що покаялась» – рупор ілюзій Е. Гаскелл, за визначенням одного з коментаторів роману [2]. Засудження станової жорстокості фабрикантів, яке часом гостро звучить на початку роману, поступово приймає характер християнсько-філантропічного співчуття «нерозсудливим» робітникам, з яким виступає схожий на «християнського соціаліста» батько Маргарет – Хейл. Боротьбу ж простих людей – навіть вузько економічну – Е. Гаскелл тепер категорично і беззастережно засуджує, підкреслюючи це стилістичними прийомами, за допомогою яких засуджувалася жорстокість господарів (епізод нападу страйкерів на фабрику Торнтон). Мотиви роману (мотив «тевтонської крові»), деякі його образи і сцени

(опис страйку, еволюція Маргарет) багато в чому переграють з натуралістичним романом 1860-х років («The Mill on the Floss» Дж. Еліот (1860), «Put Yourself on His Place» Ч. Ріда (1870)). Хоча в останніх главах роману відчувається глибоке розчарування Е. Гаскелл в діяльності та гаслах буржуазії, об'єктивно звучить визнання нетиповості еволюції Торнтон та неефективності його половинчастих реформ.

2.2. Образи головних героїв роману

Роман «North and South» відрізняється широтою охоплення соціального життя Англії в епоху зрілого вікторіанства. Тут представлені всі верстви британського суспільства, які беруть активну участь у формуванні його нового політичного, економічного і морально-етичного видів. Система персонажів у романі включає: Ніколаса Хіггінса і його дочок – Бессі і Мері; місіс Торнтон; містера Річарда Хейла; місіс Марію Хейл; служницю Діксон, Містера Белла, Місіс Шоу, Едіт, містера Генрі Леннокса, Фредеріка Хейла. Але на перший план виходить соціально активна представниця середнього класу, освічена та морально цілісна героїня. Е. Гаскелл відводить головну роль в процесі формування нового соціально-морального обличчя Британії жінці. Не випадково першою назвою роману, що збереглася в чернетках, була «Маргарет Хейл». «Подібна назва відображає драму інтелектуального та емоційного конфлікту самотньої людини» [28, с. 90]. Маргарет – сильна, пристрасна натура, яка змінює все однією своєю присутністю. Історія стосунків героїні з містером Торнтоном, які приведуть в решті решт до взаємної любові, розвивається протягом усього роману. Проте, структуруюча роль в романі належить не любовній лінії, а індустріальній, правда, в даному випадку ці дві сюжетні лінії практично неможливо розділити.

Головна героїня народилася в сільській місцевості на Півдні, через кілька років її відправили до тітки місіс Шоу в Лондон для того, щоб отримати подальшу освіту. Вона виросла зі своєю двоюрідною сестрою Едіт, яка різко контрастувала з

Маргарет. Незважаючи на те, що їх виховували разом, Маргарет сформувала свою унікальну особистість, незалежну та сильну. Однак вона ніколи не заздрила своїй кузині, тому що її гордість не дозволяла їй цього робити: «... не будь Маргарет такої гордою, она могла бы почувствовать ревность к новоявленной сопернице» [5, с. 12]. Після весілля Едіт Маргарет разом з батьком переїжджала назад до улюбленого Хелстона: «Бедный дорогой папа! Каким печальным он выглядит! Я так рада, что еду домой, чтобы быть рядом с папой и мамой и, может быть, послужить для них утешением» [5, с. 19]. Вона відчувала, що може бути саме тою підтримкою, яка потрібна її батькові в той час.

Маргарет мала своєрідний для свого часу та середовища, у якому була вихована, погляд на шлюб. Вона не хотіла одружуватися за розрахунком, а сподівалася на справжнє кохання. Отже, коли містер Леннокс запропонував їй одружитися, пропозицію було відхилено без розгляду.

Але насамперед слід усвідомлювати, що Маргарет взяла на себе відповідальність за всіх членів своєї сім'ї. А відчула це вона саме тоді, коли дізналася, що її батько не має сміливості розповісти матері, місіс Хейл, про своє рішення залишити роботу та переїхати до Мілтона.

Коло читання – один з ключових способів формування образу Маргарет, яка відрізняється благородством і моральністю. Л. Н. Коган наголошував на важливості кола читання персонажа для його психологічної характеристики [12, с. 145]. Маргарет розумна та начитанна. Е. Гаскелл зазначає ряд книг міс Хейл, показуючи різноманітність її літературних смаків: «Самыми новыми и наиболее пригодными для чтения среди них оказались «Времена года» Томсона, «Биография Уильяма Купера» Хейли и «Жизнеописание Цицерона» Миддлтона. Выбор был явно ограничен [5, с. 25]. Коментар Гаскелл підкреслює допитливість та широкий кругозір Маргарет. У вільний час дівчина зачитується Данте. Навколишня природа нагадує їй «немецкие идиллии из «Германа и Доротеи» и «Эванджелины» [5, с. 474] За списком творів авторів з різних країн (Італія, Німеччина, Америка) ми можемо судити про рівень жіночої освіти того часу,

властивого вищим колам суспільства (відомо, що Маргарет зобов'язана своїм вихованням багатим родичам). Читання стає основою формування гордої, волелюбної та сильної особистості героїні, яка зможе бути опорою батькам в найважчі періоди життя [17, с. 169-170].

Неподібно до інших жіночих персонажів у романі Маргарет проявляє свою соціальну кмітливість і готова відстоювати свою думку. Хоча Маргарет і зневажала виробництво, вона відчувала симпатію до робітників і часто сперечалася з власником фабрики містером Торнтоном щодо складних умов їх життя. Несвідомо Маргарет зіграла фатальну роль у протистоянні між цими станами. Коли місіс Торнтон вперше згадала, що страйк відбудеться, Маргарет не мала поняття, що це таке, і незабаром зацікавилася цією темою. Перед обличчям нового оточення Маргарет сказала: «Я не знаю, хоробра я или нет, пока не испытаю себя. Но я боюсь, что я, должно быть, трусиха» [5, с. 127]. Пізніше сім'я Торнтонів запросила Хейлів на вечерю. «Теперь она знала достаточно, чтобы разбираться в местных проблемах, ей даже были знакомы некоторые технические термины, которые употребляли фабриканты. Они разговаривали серьезно, и это было совсем не похоже на лондонские приемы, которые так утомляли ее когда-то. Она удивилась, что, подробно обсуждая производство и торговлю, они ни разу не упомянули об ожидаемой забастовке» [5, с. 177]. І коли страйк дійсно настав, вона поводитися спокійно та сміливо. «Мистер Торнтон ... Спасите этих бедных ирландцев, которые из-за вас оказались в ловушке. Поговорите с вашими рабочими как с людьми. Поговорите с ними по-доброму. Не позволяйте солдатам прийти и перебить этих обезумевших бедняг, словно животных. Я понимаю, каково им. Если у вас есть мужество и благородство, выйдите и поговорите с ними лицом к лицу» [5, с. 192]. З одного боку, вона хвилювалася за робітників; з іншого – була занепокоєна безпекою містера Торнтона. Тож вона розкрила руки, як герой, щоб захистити містера Торнтон, думаючи, що це її час діяти та нести відповідальність.

Наприкінці роману, коли Маргарет була цілком фінансово незалежна, вона вирішила допомогти містеру Торнтону в його скрутному становищі. Насправді її характер і поведінка – далеко не щоденний життєвий стандарт вікторіанської жінки. Ця прониклива дівчина зрозуміла, що повинна відповідати за своє життя і вчинки, вона «попыталась решить самую трудную проблему для женщин: какую долю покорности и какую – свободы можно себе позволить, занявшись какой-нибудь деятельностью. Маргарет добиласть признания своего права следовать своим собственным представлениям о долге» [5, с. 453-454].

Прагматичний фабрикант Торнтон, з появою якого міська тема в романі набуває «ділового» ракурсу, є втіленням Півночі та промислового міста Мілтона. Це «найбільш вдалий чоловічий образ у Е. Гаскелл» [22, с. 212]. Про діяльність парламенту щодо фабрикантів він судить жорстко та сміливо: «И нам не нужны третейские судьи, а еще меньше нам нужны советы невежд, даже если эти невежды заседают в парламенте» [5, с. 91]. Його успішність як фабриканта та особлива турбота про умови праці робітників на фабриці частково виправдовують такий виклик: «Я переделал трубы по собственному почину еще до того, как парламент вмешался в это дело. Это потребовало определенных затрат, но я возместил их экономией угля. Будьте уверены, парламентский акт тут ни при чем. Конечно, если бы я не поменял трубы и на меня бы донесли, я был бы оштрафован, понес бы финансовые убытки и так далее. Но все законы, эффективность которых зависит от доносов и штрафов, на деле не работают из-за несовершенства технологий. Я сомневаюсь, был ли в Милтоне дымоход, о котором доносили правительству последние пять лет, хотя некоторые постоянно пускают треть своего угля на так называемый "непарламентский дым"» [5, с. 90]. В образі Торнтон «Е. Гаскелл "віддала данину поваги" фабрикантам Манчестера, чий непривабливий портрет був представлений в "Мері Бартон". Вона показала в романі і точку зору фабриканта, і точку зору робітників. До того ж Джон Торнтон не такий далекий від робочого життя, як містер Карсон в "Мері Бартон"» [34, с. 152-153]. До того ж Торнтон – творча особистість: йому цікавий сам процес

виробництва. Свій капітал він витрачає не на покупку земель, як інші промисловці, а на сучасне обладнання для фабрики. Його продумані судження щодо виробництва і відносин з робітниками справляють сильне враження на містера Хейла.

На відміну від інших північних фабрикантів, Торнтон витрачав час на вивчення літератури та навіть найняв репетитора, тому він дійсно цінував шанс навчатися у містера Хейла. Але місіс Торнтон вважала, що це не підходить для її сина, вона сказала: «Не сомневаюсь, что классика нравится людям, располагающим большим запасом свободного времени. Хотя, признаюсь, это расходится с моими принципами. Я не хотела, чтобы мой сын возобновлял процесс образования. Профессия и статус требуют от него всех сил и внимания. Классика полезна только для тех лентяев, которые слоняются без дела в сельской местности или в университетах и колледжах, а мужчины Милтона должны работать на благо нынешнего дня» [5, с. 123]. Проте, Торнтон поважав свого вчителя і насолоджувався читанням класичної літератури. Тому ми й схильні вважати, що успішний власник містер Торнтон був поєднанням південних і північних рис, як і Маргарет. Отже, це, можливо, було причиною їх взаємності у стосунках. Маргарет привабила Торнтона з першого погляду: «Мистер Торнтон видел ее глаза, полные любви и смеха, когда она смотрела на отца, думая, что эта пантомима осталась никем не замеченной». Тоді він закохався й оголосив, що «...никогда не любил ни одну женщину, в моей жизни было слишком много иных забот, я уделял внимание совсем другим вещам. Теперь я люблю и буду любить» [5, с. 212]. Маргарет була саме тою жінкою, яка змінила ставлення Торнтона до своїх робітників. Він усвідомив, що у подальшому власники та робітники зможуть «смотреть друг на друга с большим пониманием и симпатией и относиться друг к другу с большей добротой и терпением» [5, с. 458]. Погляд, звісно, дещо ідеалістичний, втім це вираження авторського ставлення до проблеми.

2.3. Своєрідність характерів другорядних персонажів

У романі «North and South» широко охоплені різні верстви британського суспільства, які беруть активну участь у формуванні його нового політичного, економічного і морально-етичного стану. Другорядних персонажів роману можна умовно розподілити між чотирма групами: «південна чоловіча» та «південна жіноча», «північна чоловіча» та «північна жіноча».

До «південної чоловічої» групи можна віднести: Містера Хейла, Фредеріка Хейла, Генрі Леннокса.

Містер Річард Хейл, батько Маргарет, маючи сумніви щодо правильності догматів Англіканської церкви, відмовляється від свого сану: «Я страдаю во имя совести, мое дитя. Я должен делать то, что велит мне моя совесть» [5, с. 40], – каже колишній пастор своїй дочці. Єресь Хейла перед обличчям церкви робить його вигнанцем, і він стає приватним учителем. Вірність сумлінню дорого обходиться його сім'ї, що живе в умовах обмеженого простору після смерті місіс Хейл у Мілтоні. Пастор не зраджує своїм переконанням. Проте, він був добрим батьком і турботливим чоловіком. Доброту і лагідність містер Хейл відчував не лише до своєї сім'ї, але й до працівника Ніколаса Хігінса. Цей покірливий, добродушний джентльмен ввічливо вітав Ніколя, пропонував йому стілець і звав його «Містер Хігінс» замість «Ніколас» або «Хігінс». Він ставився до всіх своїх товаришів однаково, ніколи недумав про те, щоб змінити ставлення до них через їх ранг. Ці дії показують, що містер Хейл підтримував ідею рівності. Здавалося б, відставка містера Хейла – це домовленість Бога ліквідувати класову ненависть: Маргарет дала слабкій і бідній Бессі (дочка Ніколаса) надію; Ніколя почав прислухатися до свого серця; містер Торнтон вирішив примиритися зі своїми працівниками і т. п. Можна вважати, що в цій історії містер Хейл використовував свій шлях для впливу на інших своєю вірою.

Фредерік Хейл був сином старого містера Хейла. Відповідно до описів місіс Хейл, ми очікували, що побачимо ангельський образ, але вперше, коли Фредерік

з'явився, він привітав Маргарет зовсім неангельським способом: «Ну, Маргарет, ты и неумеха! Я в жизни не видел такой неловкой, бесполезной пары рук. Беги и вымой их, чтобы приготовить для меня хлеб с маслом, и оставь камин в покое» [5, с. 267]. Його слова підкреслюють, що він поводить себе просто як дитина. Фредерік мав «утонченные черты лица, утратившие изнеженность из-за смуглого загара постоянного напряжения» [5, с. 268]. Він зізнавався: «Много раз от размышлений мне становилось грустно, дорогая, но я никогда не грустил, если был занят делом» [5, с. 271]. Саме завдяки цьому яскравому прояву духу він повстав проти жорстокої поведінки свого капітана. Член екіпажу, який боявся бути покараним капітаном, впав з щогли і загинув. Фредерік причетний до насильства був вигнаний з Англії. Основне ідейне навантаження цього персонажа у романі, на нашу думку, полягало в тому, що: «Верность и покорность прекрасны, когда мы покоряемся мудрости и справедливости. Но достойный человек не станет терпеть деспотичную власть, что действует несправедливо и беспощадно, себе во благо, презирая слабых и беспомощных» [5, с. 119].

Генрі Леннокс, згідно роману, «...был явно похож на своего брата, хотя и считался в этой необыкновенно красивой семье некрасивым. Но его лицо было умным, живым и пронизательным» [5, с. 16-17]. Він приїхав з Півдня, але був не задоволений тихим і мирним життям, він хотів піднятися на верхівку суспільства, в цьому пункті здавалося, що він мешканець півночі. Більше того, Генрі був і представником південної культури, і процвітаючим юристом у Лондоні, він мав схожі риси з містером Торнтоном та Маргарет, яких поєднували риси як «північні», так і «південні». Недарма його увагу привернула Маргарет, і він навіть зробив їй пропозицію. Але після відмови він каже: «Маргарет, не презирайте меня. У меня есть сердце, вопреки этому недостойному тону. Это подтверждается тем, что я люблю вас даже больше, чем раньше, – если только я не ненавижу вас – за то презрение, с которым вы слушали меня последние полчаса. До свидания, Маргарет... Маргарет!» [5, с. 35]. Генрі Леннокс та містер Торнтон обидва були в проміжному становищі, і жоден з них не був типовим представником півдня чи

півночі. Хоча вони були закоханими суперниками, поведінка Маргарет дала їм можливість піти на компроміс і навіть стати друзями.

Щодо «південної жіночої» групи можна стверджувати, що до неї належать Едіт, місіс Хейл, Діксон.

Характер Едіт був позбавлений почуття влади і контролю, властивого Маргарет. Вона являє собою типовий приклад традиційної вікторіанської жінки. Едіт вийшла заміж, щоб знайти надійне укриття. Із задоволенням вона проводила безтурботні дні зі своїм багатством, не хотіла змінювати своє стабільне життя. Едіт була схожа на квітку, вирощену чоловіком. Коли капітан Леннокс, чоловік Едіті, «слишком заботился о том, чтобы наряды и внешний облик Эдит произвели надлежащее впечатление в свете» [5, с. 405].

Місіс Хейл, мати Маргарет, померла від хвороби. Вона теж жадала свободи, але врешті-решт здалася, тому що усвідомила, що це було надзвичайно важко для неї. Більше того, вона часто думала про щось негативне, не обнадійливе, і сподівалася отримати у дочки розраду. В романі є багато сцен, в яких місіс Хейл нічого не могла вдіяти, тільки плакала і скаржилася. Наприклад, згадавши про перевезення меблів з півдня, вона поцікавилася: «Как, в конце концов, мы справимся с переездом? Я никогда в жизни не переезжала, и у нас только две недели, чтобы подумать об этом!» [5, с. 51]. Схильність в усьому шукати проблеми – її домінуюча риса.

Що ж стосується Діксон, служниці в будинку Хейлів, то вона була хороброю жінкою, яка на словах намагалася щосили кинути виклик громадському порядку. Так, вона говорила про главу сім'ї, містера Хейла, скаржилася, скільки нещастя він приніс місіс Хейл: «Что бы сказал на это бедный сэръ Джон? Он не одобрял ваш брак с мистером Хейлом, но, если бы знал заранее, к чему это приведет он бы гневался еще не так!» [5, с. 53]. У цьому характері можна углядіти бажання завжди настояти на своїй думці.

«Північний чоловічий» образ представляє собою Ніколас Хіггінс. Серед працівників Мілтона він займає важливе місце. Для цього «північного» робітника

«ввічливість» – поняття нехарактерне. Наприклад, коли Маргарет подарувала хворій Бессі букет квітів, він з підозрою сказав: «Мне не нравится, когда чужие приходят в мой дом» [5, с. 81]. Коли йому довелося просити роботу у містера Торнтон, його гордість змусила сказати Маргарет: «Мне придется прищемить хвост своей гордости. Если бы это было нужно мне, я бы продолжал голодать. Я бы скорее ударил его, чем попросил об одолжении» [5, с. 332]. Історією старого робітника Ніколаса Хігінса, бунтаря і «безбожника», який, зневірившись в робітничому русі, пішов на компроміс з господарями, Е. Гаскелл хоче вказати робочим єдиний вірний, з її точки зору, шлях. З іншого боку, вона намагається спонукати буржуазію до «поступок». Ніколас Хігінс – людина-бунтар, з величезним здоровим глуздом і розумом; людина, яка організувала профспілку для робітників, так само, як і страйк. Автор підкреслює, що Ніколас – хороша людина і немає нічого поганого в тому, що він бореться за правду; він ніколи нікого не штовхав на насильство, ситуація просто вийшла з під контроль.

До «північної жіночої» групи можна віднести: Бессі Хігінс, Фанні, місіс Торнтон.

Дочка Хігінса – Бессі, розумна та розважлива. Вона страждала від смертельної недуги через роботу на фабриці: «Я начала работать в чесальном цехе, пух попал в мои легкие и отравил меня» [5, с. 111]. Бессі думала, що краще було б померти, ніж «надрывать свое сердце и жить здесь среди этого бесконечного фабричного шума, чем мечтать о минуте тишины, чем дышать этим пухом и чувствовать, как он заполняет легкие, – я так жду смерти ради одного глотка чистого воздуха...» [5, с. 111]. Дівчина розповіла про те, що іноді в чисельних цехах ставлять велике колесо, яке робить протяг і виганяє пил. Але колесо коштувало дуже дорого та не приносило прибутку, тому тільки кілька господарів встановили його. Проте Бессі знала, що «хотела бы работать в том месте, где стоит колесо» [5, с. 112]. Вона відчувала цікавість, коли говорила з Маргарет: «... мне так хочется много знать, меня волнуют эти чудеса» [5, с. 99]. Бессі захоплювалася Маргарет і теж хотіла бути опорою сім'ї: «Мне бы очень

хотелось быть мужчиной...» [5, с. 149], але з іншого боку, вона відчувала, що поступається Маргарет і може їй заздрити.

Молодша сестра містера Торнтон Фанні завжди поводитися як тендітна жінка, яка відмовляється робити все, що їй неприємно. Що стосується одруження Фанні, то з розмови між Мартою і Маргарет ми можемо визначити, що Фанні вийде заміж за багатого джентльмена, Мейтера, який був набагато старше її. Так, шлюб був лише формою виконання її обов'язків домогосподарки, як і Едіт.

Найбільш вражає роль місіс Торнтон як матері. Місіс Торнтон дуже любила свого сина Джона: «Она пристально смотрела на пустоты, оставшиеся от букв. В памяти пронеслись видения из прошлого; ее сын был главным и единственным воспоминанием – ее сын, ее гордость, ее собственность» [5, с. 226]. Тому, коли вона вперше зустріла Маргарет, вона попередила свого сина: «Берегись, Джон, как бы тебя не поймала девушка без гроша за душой...Какое право она, дочь какого-то бывшего викария, имеет воротить свой нос от тебя!» [5, с. 84-85]. Крім того, вона була сильною жінкою, яка любила демонструвати свою владу над іншими та твердо наполягала на своїх способах виховання для своїх дітей. «Миссис Торнтон не была женщиной, склонной к излишним рассуждениям, ее здравый смысл и твердость не позволяли ей вести долгие споры даже с самой собой» [5, с. 103]. На відміну від сцен плачу та скарг місіс Хейл, місіс Торнтон поводитися спокійно, на її обличчі не було виявлено сумних та зневірених виразів. Коли розпочався страйк, місіс Торнтон наполягала бути разом із сином. Вона сказала: «Я останусь там, где ты» [5, с. 190]. І містер Торнтон, також з гордістю, покладаючись на свою матір, зауважив: «Моя мать никогда не жалуется» [5, с. 103].

Отже, у романі Е. Гаскелл знаходять відображення не тільки соціальна та гендерна диференціація, але й різноманітність протиріч характеру кожної особистості.

Висновки до розділу 2

Ідейний зміст роману Е. Гаскелл «North and South» визначається зростаючим впливом «християнського соціалізму», що підкреслюється мотивом співпраці та шляху до взаєморозуміння робочих людей і власників. Завданням роману є спроба показати становлення «ідеального» капіталіста Торнтон та не менш «ідеального» робітника Хіггінса як приклад для протилежних суспільних станів.

Роман вирізняється широтою охоплення суспільного життя Англії в епоху зрілого вікторіанства. Тут представлені всі верстви британського суспільства, які беруть активну участь у формуванні його нового політичного, економічного і морально-етичного видів. Система персонажів у романі «North and South» включає: Ніколаса Хіггінса і його дочок – Бессі і Мері; місіс Торнтон; містера Річарда Хейла; місіс Марію Хейл; служницю Діксон, Містера Белла, Місіс Шоу, Едіт, містера Генрі Леннокса, Фредеріка Хейла. Другорядні персонажі досить активно беруть участь у сюжеті, мають власні характери, є важливими для проблематики роману, сприяють розкриттю образів головних героїв. В свою чергу, через роздуми головних героїв роману Е. Гаскелл співчуває бідним людям, задавленим непосильною, шкідливою для здоров'я працею, проте відзначає і їх внутрішню порядність, принциповість та духовну красу. Таким чином, письменниця вказує на те, що матеріально добре забезпечені та малозабезпечені сім'ї мають багато спільного. Письменниця бачить симптоми духовного занепаду суспільства, ознаки наближення ери панування матеріальних цінностей, що загрожує виродженням людської природи. Саме тому автору було так важливо показати на прикладах різних сімей, що любов і взаємоповага – це те, на чому має триматися сучасне суспільство.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЗМУ

РОМАНУ Е. ГАСКЕЛЛ «NORTH AND SOUTH»

Соціальний роман був притаманний літературі ще XVIII століття. Пізніше, у 1830-50-ті роки, вже у період реалізму, спочатку у Франції, потім – в Англії, формується соціально-психологічний роман. У романі такого жанру автор ставить важливі соціальні питання, що хвилювали людей того часу. Своєрідність цього роману у Е. Гаскелл полягає в тому, що в ньому показана психологія сучасної авторові людини, котра намагається знайти рішення гострих соціальних проблем. Письменниця не дає готові відповіді на поставлені питання, вона змушує читача замислитися над ними, усвідомити їх значущість та пропонує, на її думку, єдиний успішний шлях їх вирішення.

Романна творчість Е. Гаскелл забезпечує зміни в поетиці соціального роману за рахунок поглиблення психологізму. Більше того, вона також закріплює тенденцію до утворення різних модифікацій – «соціально-психологічного», «соціально-політичного» і «соціально-морального» романів. Дослідники англійського реалізму акцентують відмінності між цими різновидами. Так, Ю. М. Проскуріна, кажучи про можливості розвитку соціального роману, розмежує його соціально-моральну та соціально-психологічну модифікації. У свою чергу, В. О. Возмілкіна вважає, що соціально-психологічний різновид роману може не відразу знайти свій особливий зміст і значимість, і в творчості Е. Гаскелл існує спочатку як варіант роману соціального («North and South»), а вже потім постає як самостійний феномен («Wives and Daughters») [4, с. 77].

«North and South» – роман психологічний не менш, ніж соціальний. У процесі розвитку сюжетної оповіді психологізм навіть бере верх над соціальністю. На цій підставі деякі науковці схильні недооцінювати соціальний пафос роману. Складний, важкий, довгий шлях до взаєморозуміння двох центральних героїв роману – Маргарет і Торнтон – через подолання помилок,

сумнівів, упереджень та взаємної ворожнечі, зображений з глибоким проникненням в їх думки та почуття.

Психологізм у зображенні героїні проявляється завдяки аналізу почуття кохання, яке непомітно для неї самої дозріває в її серці. Почуття Маргарет і Торнтонна приречені на тимчасову розлуку, через яку страждають обидва герої. Однак психологізм пов'язаний не тільки з любовної інтригою в творі. Для цього роману характерна присутність дилем морального характеру. Автор приділяє велику увагу змінам, які відбуваються в оцінці героями своїх і чужих етичних принципів. У романі безліч діалогів, у яких проявляється небайдужість героїв до проблем морального характеру. Цей синтез соціального, морального та психологічного модифікує соціальний роман Е. Гаскелл і народжує нову його версію – соціально-психологічний роман.

Слід зауважити, що конфлікт старого та нового типів соціального світоустрою для письменниці вирішується через «діалог» головних героїв і здатність їх характерів до еволюції. У зв'язку з цим важливим елементом художнього цілого роману є психологізація образів героїв. Так, образ Маргарет яскраво ілюструє тезу про еволюцію поглядів головних героїв. Автор «змушує» героїню переїжджати з півдня на північ країни, при цьому реалізується класичний мотив мандрювання героя. В результаті відбувається становлення особистості Маргарет. Однак героїня відрізняється від вікторіанського ідеалу лагідної жінки як «ангела в будинку», що проявляється і в її портретній характеристиці. Її внутрішня свобода та почуття власної гідності дозволяють автору створити жіночий характер, рівний за силою чоловічому. Більше того, важливим для письменниці є, також, здатність героїв до самопізнання та саморозвитку, художньо втілених за допомогою внутрішнього монологу – актуального та ретроспективного, невласне-прямої мови, прийомів психологізованого пейзажу та психологічної деталі.

Так, прикладом психологізованого пейзажу може стати майстерно відтворений письменницею опис «промислового ада» Мілтона: «Шагая по

узким грязным улицам, она задумалась о том, что забота о бедной больной девушке наполнила их жизнь смыслом», «В Милтоне тесно, грязно и дымно», «Здесь же сам воздух был, казалось, лишен всех живительных элементов», «Маргарет шла по переполненным людьми узким улицам», «Город был шумным и дымным, бедняки, которых она видела на улице, – грязными, а богатые леди одевались слишком нарядно. И ни одному человеку, простому или знатному, одежда не была впору», «Она была убеждена, что Маргарет не сможет восстановить силы, оставаясь в Милтоне. Да и она сама опасалась, что ее прежние нервные приступы возобновятся. Маргарет должна вернуться с ней в Лондон и как можно быстрее» [5, с. 108, 110, 96, 394]. Бруд, пил, задуха, шум і тіснота Мілтона психологічно тиснуть на Маргарет створюють тісний і запилений простір, в якому для неї немає сонячного та пахучого трояндами місця, яке дарував їй Хелстон, віддзеркалюють внутрішній стан героїні.

Психологічні деталі роману корелюють із зовнішніми рисами персонажів. Зокрема, часто психологічним підтекстом наповнені описи міміки, жестів, інтонації, положення тіла, навіть одягу та зачіски головної героїні. Е. Гаскел акцентує свою увагу на певну зарозумілість та гордовитість, як у виявленні своїх почуттів, так і в поведінці Маргарет: «Она казалась высокомерной даже сейчас, когда устала и мечтала об отдыхе», «Ее спокойную холодноватую манеру он истолковал как надменность и, обиженный этим до глубины души, хотел уже встать и уйти, чтобы больше не иметь ничего общего с этими Хейлами и их высокомерием» [5, с. 69]. Автор сприяє створенню саме такого враження, звертаючись до опису рис обличчя та постави: «Маргарет никогда не считалась красавицей, но ее изогнутая верхняя губа, твердый подбородок, гордая посадка головы, движения, полные достоинства и одновременно женственной мягкости, всегда производили впечатление на незнакомцев», «...её лицо не меняло своего холодного спокойного выражения, губы оставались надменно изогнутыми» [5, с. 69]. Сильна, вільна, горда, з почуттям власної гідності, саме така героїня

може повести за собою людей, врятувати бідних та хворих, подолати суперечки, закохати в себе та з'єднати два протележні полюси – Південь та Північ.

Ставлячи в центр відтворення вікторіанської епохи жінку, письменниця збагачує англійський соціальний роман середини XIX ст. завдяки введенню нових типів героїв, нових конфліктів і колізій, посилення психологізації й індивідуалізації у зображенні персонажів. Психологічні проблеми, що виникають внаслідок зміни англійського суспільства в середині XIX століття, викликані протистоянням Торнтон та Маргарет, які представляють два різні ставлення до мінливого світу. Як пояснює Х'ю Уокер, «Урок книги полягає в тому, що зло фабричної системи обумовлене не злістю того чи іншого класу, а тією відсутністю людських відносин між ними, що робить взаємне розуміння майже неможливим, а неправильне судження майже неминучим» [30, с. 275]. Але в романі соціальні та економічні проблеми вже не є головним моментом історії, вони стають другорядними елементами, набагато важливішими стають психологічні та драматичні інтереси. Можна припустити, що це історія зростання, поступової зміни поглядів, що відбувається у свідомості двох центральних героїв.

Слід звернути увагу на те, що еволюція Джона Торнтон паралельна еволюції Маргарет Хейл, хоча у зворотному напрямку. Е. Гаскелл з великою увагою, доволі детально описує цю поступову зміну. Вона розповідає про найменші кроки, які непомітно зближують цих двох протилежних персонажів. Луї Казаміан вважає цю психологічну еволюцію головною дією Півночі та Півдня: «Роман, безумовно, цікавий тим, що в ньому зображений соціальний контраст між Північчю та Півднем, але переважно з психологічною тонкістю, з якою протиставляються головні герої. Моральна дилема, зображена в романі, має сувору та сильну красу, показує багатство внутрішнього життя деяких персонажів місіс Гекелл» [32, с. 138-139].

Не менш цікавою є думка Девіда Сесіла, який критикує психологічну цінність чоловічих та жіночих персонажів Е. Гаскелл. Він визнає, що вона може малювати чудові портрети молодих дівчат; її жіноча чутливість дозволяє їй

передати життя своїх героїнь з великою тонкістю. Проте, «пані Гаскелл не завжди успішна, навіть тоді, коли вона намагається описати «незвичайну» дівчину серйозних інтересів та незалежного характеру, як Маргарет Хейл, результат – лише пам'ятка дівочій скутості» [31, с. 199]. Однак, слід пам'ятати про те, що Маргарет повинна бути представлена в контексті свого часу, і її ставлення не слід оцінювати за сучасними мірками. На думку Д. Сесіла, у Маргарет є своя особистість; вона може бути трохи жорсткою у своїй поведінці, але це не пов'язано з впливом автора – це частина характеру Маргарет. Вона унікальна особистість, незалежна та сильна. Ці риси не нав'язуються їй письменницею, вони є наслідком її виховання, навіть якщо вона може бути не дуже поширеним типом жінки.

Що стосується героїв-чоловіків, Д. Сесіл вважає, що Е. Гаскелл не здатна створити «гарних» чоловічих персонажів: «Місіс Гаскелл не може намалювати повнометражний портрет чоловіка. Звичайно, це стосується більшості жіноч-романісток ...стіни приховували більшу частину життя людини. Гаскелл ніколи не мала можливості побачити чоловіків такими, якими вони є з іншими чоловіками, чоловіками на роботі, чоловіками в спорті чи з алкоголем, особливо за чоловічим відпочинком» [31, с. 195]. Це загальне твердження навряд чи справедливо стосовно Джона Торнтона. Джон Торнтон не був тим, кого критик характеризує як «величезну, незграбну, волохату істоту, нездатну зрозуміти ті аспекти життя, які її найбільше цікавлять» [31, с. 195]. Він далеко не покірливий, не жіночоподібний тип чоловіка. Так, Дж. Сандерс вважає його суворим, але привабливим, проте в жодному разі не типом печерного чоловіка, до якого були схильні герої Шарлотти Бронте, однак «мужність в кожній клітковині його буття так само, як у Маргарет досконало жіночна» [37, с. 69]. Саме завдяки поміркованості та тонкості, з якою малюється його особистість, уникненню будь-яких екстремальних рис, він переконливий та послідовний у поступових змінах своїх поглядів.

У своєму вступі до видання «Knutford» А. Ворд оцінив по заслугі творчість Е. Гаскелл за структуру «North and South»: «побудову «Півночі та Півдня», на мою думку, справедливо можна охарактеризувати як майже бездоганну. У цій історії немає жодного інциденту, який би не вплинув на її прогрес, не розсіюється інтерес; увага читача постійно тримається в ідеальній напрузі» [27, с. 69]. Насправді, в романі є епізод, який може здаватися збігом обставин. Брат Маргарет, Фредерік, переслідуваний поліцією за заколот, таємно відвідує свою родину. Торнтон, який бачить його поцілунок з Маргарет на станції, вважає, що він є її коханцем. Епізод візиту Фредеріка здається якимось чином перенасиченим елементом, оскільки насправді з цього нічого не виходить. На думку Дж. Сандерса, Фредерік виступає маріонетковою частиною, заплутуючи дії Маргарет і Торнтона, а потім відхиляється з цілковитою байдужістю, коли він виконав свою відведену частину [37, с. 69]. Однак, це не просто неймовірна ситуація; безумовно, є збіг у тому, що Торнтон помиляється, видаючи брата Маргарет за її коханого, і що вона повинна брехати йому, щоб уникнути викриття Фредеріка; але це цілком достовірно, завдяки майстерності, з якою Е. Гаскелл має справу з епізодом. Візит Фредеріка та брехня Маргарет призводять до двох наслідків: на психологічному рівні – Торнтон втрачає віру в Маргарет; на моральному рівні – автор акцентує вплив брехні. Вона, здається, дуже переймалася цією проблемою, яка повторюється у багатьох інших романах: чи може брехня бути виправданою, якщо її мета врятувати людину? Кілька сторінок роману стосуються цієї дилеми, розділ якого має назву «False and True» і починається з цієї строфи:

«Truth will fail thee never, never!
 Though thy bark be tempest-driven,
 Though each plank be rent and riven,
 Truth will bear thee on for ever!» [27, с. 432].

В цілому епізод залишається добре інтегрованим у сюжет. Він міг бути відступом або збігом, але тут мистецтво Е. Гаскелл ідеально адаптувало його до

роману. Насправді більшість критиків визнали, що майстерність розповіді місіс Гаскелл перевершує структуру її романів, що розумність її презентації зберігає деякі епізоди, які в іншому випадку в ході оповіді можуть здатися несподіваними.

Доцільно зазначити, що оповідач не лише заглиблюється у внутрішні думки головних героїв, він також періодично безпосередньо втручається у спостереження: Торнтон «думал, что ему тяжело будет видеть ту, которая так сильно оскорбила его, но он ошибался. Находиться с ней в одной комнате, ощущать ее присутствие было сладостной мукой. Но, как я уже говорила, он был недостаточно проникателен и беспристрастен, анализируя мотивы своих поступков» [5, с. 260]. Оповідь іноді спрямовується у вільний непрямий дискурс. Так, під час відвідування Хейлів місіс Торнтон робить мовчазне зауваження Маргарет, яка зайнята вишивкою батисту: «Пустое, бесполезное занятие» [5, с. 105]. Р. Боденхаймер вважає, що оповідач зацікавлений у психології персонажів, їх прихованого внутрішнього «я», в тому як їхні спірні взаємодії з іншими несвідомо розкривають їхні переконання, як особисті зміни, які вони проходять, відтворюють те, як вони узгоджуються із зовнішнім світом [21, с. 299-300].

Дослідник Дж. Матус також акцентує увагу на зображенні Е. Гаскелл «interiority» або психічного процесу, особливо відтвореного у мріях – таких як, мрія Торнтон про Маргарет як спокусницю або «trance of passion» бунтівників [33, с. 35-36]. Фраза «как будто / словно» зустрічається дуже часто (фактично більше 200 разів), що говорить про небажання з боку Гаскелл здаватися надто остаточною у своїх міркуваннях [36, с. 16]. Наприклад, «...затем затихла, как будто утомилась от произведенного усилия» [5, с. 10] або «...она как будто молча извинялась за свои чересчур жестокие слова» [5, с. 259]. Ці фрази здебільшого використовується при дослідженні відчуттів персонажів: «Маргарет вскинула голову, как будто гордилась деликатным участием, которое проявил по отношению к ней мистер Торнтон» [5, с. 348]; «Он старался не показывать своих чувств, как будто устыдился, что поддался им» [5, с. 240-241]. Е. Гаскелл пояснює

несвідомий процес, який дозволяє Торнтону, страждати в коханні, який порушує його самовільність та контроль над своїми почуттями, і приводить його до спілкування з Хіггінсом: «И эта правда, словно волшебное заклинание, пробила броню и проникла до самого сердца» [5, с. 351].

Беручи до уваги психологізацію героїв роману як одну з ключових складових емотивізації художнього твору, є декілька подій, які викликають емоційні потрясіння та провокують реакцію шоку і болю. У бурхливому світі Півночі та Півдня – це смерть, як одна серед кількох подій глибокого зображення емоційного стану персонажів. Вагомими також є: рішення пана Хейла залишити Церкву; дискредитація статусу втікача Фредеріка; зустріч Маргарет з розлюченим натовпом; її болісна відповідь на жорстокі місцеві забобони щодо повернення на Південь. Крім того, досвід та реакція на потужні емоції не є умовно гендерними у цьому романі. У романі «North and South» вияв потужних емоцій менш стосуються етики почуття та турботи, ніж дестабілізуючий вплив емоцій на свідомість. Після того, як місіс Хейл померла, покоївка Діксона турбується про здоров'я батька Маргарет: «Я очень боялась за хозяина, что он помешался от горя» [5, с. 274]; коли Фредерік приїжджав до своєї помираючої матері, містер Хейл починав «...плакать и причитать, как ребенок» [5, с. 266]; Фредерік після смерті матері «...рыдал так горько, когда остался на ночь один в своей маленькой комнате, что Маргарет и Диксон в ужасе спустились вниз предупредить его, чтобы он вел себя потише. В доме были тонкие перегородки, и соседи рядом могли услышать его отчаянные рыдания, так отличавшиеся от тихой, покорной муки людей, привычных к скорби, которые не осмеливаются восстать против безжалостной судьбы, зная, кто определяет ее» [5, с. 272]; хворобливі наслідки пристрасного кохання Джона Торнтонна залишають його приголомшеним з сильним головним болем і переривчастим пульсом.

Хоча деякі критики вказували на жіночність образу містера Хейла на відміну від чоловічої сили та контролю Торнтонна, уважний погляд на емоційність тексту вказує на те, що не обов'язково чоловікові переживати потужне, навіть

неконтрольоване, почуття. «Но я – человек, я мужчина! Я имею право выразить свои чувства!» [5, с. 211], – заявляє Торнтон. І хоча чоловіки робітничого класу частіше представлені як сприйнятливі до сильних емоцій, насправді Ніколас Хіггінс соромиться своїх страждань, після смерті Бессі він викреслює емоції з свого життя.

Слід зауважити, що Е. Гаскелл описує страх містера Хейла повністю зірватися на похоронах дружини та хоче, щоб Торнтон супроводжував його. Коли Маргарет просить піти з ним, він каже: «Ты?! Моя дорогая, женщины обычно не ходят на похороны» [5, с. 289]. Маргарет пояснює, що вона знає, що це так, і це тому, що «женщины нашего класса не ходят, потому что они не имеют власти над своими чувствами, и еще они стыдятся показывать их. Бедные женщины ходят на похороны, и их не заботит то, что все видят, как они потрясены горем» [5, с. 289]. З цього можна зробити два висновки: по-перше, чоловіки її класу також можуть мати труднощі утримувати владу над своїми емоціями, по-друге, з точки зору Маргарет, бідні жінки мають рацію не турбуватися, якщо їх бачать переповненими горем. Імплицитна критика емоційного контролю говорить про те, що соціальна заборона тримати сильні почуття – це класова умова, яка може бути настільки ж поганою, як і схильність до вияву надмірних емоцій.

Висновки до розділу 3

Роман Е. Гаскелл «North and South» – це історія певної психологічної еволюції, спричиненої соціальними змінами. Звідси, зовнішні події реагують на персонажів, а не на психологію головних героїв, що визначають хід дії. Немає нічого дивного в думці, що трансформації у зовнішньому світі потребують внутрішньої адаптації з боку особистості. Таким чином, сюжет та персонажі не уявляються окремо, вони тісно пов'язані: на особистість героїв впливають зовнішні події, але дія випливає з їхньої реакції на ці події.

Розкриті у романі психологічні проблеми мають соціально-політичний контекст, корелюються із змінами англійського суспільства в середині XIX століття. Психологізм роману багато у чому концентрується на протистоянні двох головних персонажів – Торнтона та Маргарет, які втілюють два різні ставлення до мінливого світу. При цьому Е. Гаскелл приділяє найважливішу увагу жінці як свого роду дзеркалу вікторіанської епохи. Автор збагачує англійський соціальний роман, вводячи нові типи героїв, нові конфлікти та колізії, посилюючи психологізацію й індивідуалізацію у зображенні людини.

ВИСНОВКИ

Акцентуючи увагу на основному жанрі письменників-реалістів – романі, необхідно відзначити, що на початку другої третини XIX століття досягає розвитку соціальний реалізм. Англійські реалісти цієї доби всебічно показали соціально-політичне життя своєї епохи, майстерно висловили мрію про краще життя, побудоване на інших засадах, ніж оточуюча дійсність, акцентували складність внутрішнього світу сучасної їм людини.

Творчість Елізабет Гаскелл у вікторіанській літературі відтворює основні мотиви, сюжети культури та літератури вікторіанської Англії, де згадуються визначні історичні події епохи. Письменниця впроваджує зміни в поетиці соціального роману через поглиблення психологізму, а також закріплює тенденцію до утворення різних модифікацій – «соціально-психологічного», «соціально-політичного» та «соціально-морального» романів.

Нами було виявлено, що роман «North and South» розвиває модель соціально-психологічного роману, зберігаючи соціальну обумовленість кожного характеру, але переносячи акцент на проблеми етичного вибору, станової і класової толерантності – відповідно до морального устою, завжди значущого для соціального роману. Твір був задуманий з певною метою, і цю мету Е. Гаскелл підкреслювала в листах друзям і демонструвала в тексті; її завданням було «домогтися кращого розуміння між робітниками та підприємцями, а також продемонструвати більшу об'єктивність по відношенню як до власників, так і до робітників». Письменниця ставить в романі актуальну для свого часу соціальну проблему – протистояння Півночі і Півдня в рамках однієї країни і однієї нації.

Завданням роману є спроба показати становлення «ідеального» капіталіста Торнтона і не менш «ідеального» робочого Хіггінса як приклад для антагоністичних класів в цілому. У першій частині роману порушено проблему соціальної несправедливості, протесту проти нього та морального фарисейства буржуазії, а також представлені окремі реалістичні описи життя і настроїв

англійських робітників у роки чартизму. Але в подальшому соціальні мотиви майже остаточно витісняються напруженим психологічним конфліктом між Торнтоном і Маргарет.

Головними героями роману виступають промисловець Джон Торнтон і дівчина з клерикального середовища з аристократичним корінням Маргарет Хейл, сім'я якої, проте, вже належить до середнього класу. Конфлікт старого та нового типів соціального світоустрою для Гаскелл вирішується через «діалог» головних героїв і здатність їх характерів до еволюції. У зв'язку з цим важливим елементом художньо цілого роману є психологізація образів героїв. Основний конфлікт роману, представлений колізією головних героїв, ускладнюється протистоянням робітників і промисловців, усунення якого стає можливим завдяки посередництву героїні, яка пропагує ідею взаємозалежності людей в соціумі. Отже, об'єднання Півночі та Півдня в романі стало запорукою стабільності та процвітання країни, які в реальності були багато в чому досягнуті завдяки зусиллям середнього класу, представницею якого є головна героїня роману.

«North and South» Е. Гаскелл – роман психологічний не менш, ніж соціальний. У процесі розвитку оповіді психологізм навіть бере верх над соціальністю. На цій підставі деякі дослідники схильні недооцінювати соціальний пафос роману. Складний, важкий, довгий шлях до взаєморозуміння двох центральних героїв роману – Маргарет і Торнтон – через подолання помилок, сумнівів, упереджень та взаємної ворожнечі, зображений із глибоким проникненням в їх думки та почуття.

Психологізм у зображенні головної героїні проявляється завдяки аналізу почуття кохання, яке непомітно для неї самої дозріває в її серці. Однак психологізм пов'язаний не тільки з любовною інтригою у творі. Для цього роману характерна присутність дилем морального характеру. Автор приділяє велику увагу змінам, які відбуваються в оцінці героями своїх і чужих етичних принципів, а також вводить безліч діалогів, у яких проявляється небайдужість героїв до проблем морального характеру. Цей синтез соціального, морального та

психологічного модифікує соціальний роман Е. Гаскелл, оновлює класичну жанрову форму, пропонуючи читачам нову його версію – соціально-психологічний роман.

Продуктивним, на наш погляд, видається дослідження особливостей психологізму в інших творах письменниці, зокрема, у романах, написаних після «North and South», – «Sylvia's Lovers» (1863) та «Wives and Daughters» (1864-66). У цьому полягає перспектива розробки проблеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Английская литература от XIX века к XX, от XX к XIX: Проблема взаимодействия литературных эпох / Под ред. А. П. Саруханян, М.И. Свердлова. Москва: ИМЛИ РАН, 2009. 568 с.
2. Бунич-Ремизов Б. Социальный роман Э. Гаскелл. URL: <http://saint-juste.narod.ru/Remizov.html>
3. Возмилкина В. О., Доценко Е. Г. Испытание героев политикой и религией в романах Э. Гаскелл. *Политическая лингвистика*. 2014. № 4 (50). С. 217–222.
4. Возмилкина В. О. Становление социального романа в творчестве Э. Гаскелл: «Мэри Бартон», «Север и Юг». *Филологический класс*. 2015. № 4 (42). С. 77–82.
5. Гаскелл Э. Север и Юг: роман. Пер. с англ. В. Григорьевой, Е. Первушиной. Санкт-Петербург: Азбука, Азбука-Аттикус, 2018. 480 с.
6. Гражданская З. Т. От Шекспира до Шоу: Английские писатели XVI – XX в.в. Москва: Просвещение, 1992. 189 с.
7. Давиденко Г. Й., Стрельчук Г. М., Гринчак Н. І. Історія зарубіжної літератури XIX століття: навчальний посібник. Київ: ЦУЛ, 2011. 488 с. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Davydenko_Halyna_KhKh_stolittia/
8. Ивашева В. В. «Век нынешний и век минувший». Английский роман XIX века в его современном звучании. Москва: Худ. литература, 1990. 479 с.
9. История зарубежной литературы XIX века: Учебное пособие / Н. А. Соловьева, В. И. Грешных, А. А. Дружинина и др.; Под ред. Н. А. Соловьевой. Москва: Высш. шк, 2007. 656 с.
10. Елизарова М. Е., Колесников Б. И., Гиждеу С. П., Михальская Н. П. История зарубежной литературы XIX века. Москва:

Просвещение, 1972. 623 с. URL: <http://19v-euro-lit.niv.ru/19v-euro-lit/elizarova-izl/index.htm>

11. Зброжек Е. В. Викторианство в контексте культуры повседневности. *Известия Уральского государственного университета*. 2005. № 35. С. 28-44.

12. Коган Л. Н. Круг чтения героев Пушкина (опыт социологического анализа). *Социологический журнал*. 1995. № 3. С. 145-150.

13. Михальская Н. П. История английской литературы: учеб. для студ. филол. и лингв. фак. высш. пед. учеб. заведений. 2-е изд., стер. Москва: Издательский центр «Академия», 2007. 480 с. URL: <http://17v-euro-lit.niv.ru/17v-euro-lit/mihalskaya-anikin-angliya/index.htm>

14. Новикова В. Г. Британский социальный роман в эпоху постмодернизма: Монография. Нижний Новгород: Изд-во ННГУ им. Н. И. Лобачевского, 2013. 369 с. URL: <http://www.unn.ru/site/im/docs/novikova.pdf>

15. Гуд Т. Пісня про сорочку. Переклад І. Франка. URL: <https://md-eksperiment.org.pisnya-pro-sorochku-t-guda-v-perekladi-i-franka>

16. Телегина О. В. Рецепция творчества Элизабет Гаскелл в англоязычной критике. *Молодой ученый*. 2013. № 3. С. 331–334.

17. Телегина О. В. Эстетизация повседневности в романах Элизабет Гаскелл: дисс. ...канд. филол. наук: 10.01.03. Нижний Новгород, 2016. 226 с. URL: <https://diss.unn.ru/files/2016/627/diss-Telegina-627.pdf>

18. Тэн А. Жанровое содержание романов Э. Гаскелл. *Проблемы стиля и взаимодействия литератур*. Алма-Ата, 1987. С. 61-68. URL: <https://md-eksperiment.org/zhanrovое-soderz-romanov-gaskell>

19. Фирстова М. Ю. Художественное воплощение темы женской судьбы в романах Элизабет Гаскелл 1848-1855 гг.: викторианский социум и женский характер: автореферат дисс. ...канд. филол. наук: 10.01.03. Екатеринбург, 2012. 22 с.

20. Allen W. *The English Novel. A Short Critical History*. New York: E. P. Dutton and Co, INC, 1954. 456 p.
21. Bodenheimer R. *The Politics of Story in Victorian Social Fiction*. Cornell University Press, 1991. 247 p.
22. *British Industrial Fictions* / ed. By H. Gustav Klaus, Stephen Knight. Cardiff, Wales: University of Wales Press, 2000. 212 p.
23. Colby R. *Fiction with a Purpose: Major and Minor Nineteenth-century Novels*, Indiana University Press, 1967. 376 p.
24. Connor S. *The English Novel in History 1950-1995*. London and New York, 1996. 446 p.
25. Deidre D. *Fictions of Resolution in Three Victorian Novels: North and South, Our Mutual Friend, Daniel Deronda*. New York: Columbia Press, 1981. 209 p.
26. Easson A. *Elisabeth Gaskell. London etc.*: Routledge & Kegan Paul, 1979. 278 p.
27. Gaskell E. *North and South* (with an Introduction by Adolphus William Ward). Neeland Media, 2018. 663 p.
28. Gallagher C. *The Industrial Reformation of English Fiction, Social Discourse and Narrative from 1837-1867*. Chicago: University of Chicago Press, 1985. 320 p.
29. Gerin W. *Elizabeth Gaskell. A biography*. London: Oxford University Press, 1976. 318 p.
30. Hugh Walker, *The Literature of the Victorian Era*. Cambridge, 1921. 1010 p. URL: <https://archive.org/details/literatureofvict00walkuoft/page/n4>
31. Lord David Cecil. *Victorian Novelists*. Chicago, 1970. 256 p.
32. Louis Cazamian. *Le Roman Social en Angleterre II*. Paris, 1935. 587 p. URL: <https://archive.org/details/leromansocialen01cazagoog/page/n7/mode>

33. Matus Jill L. *Mary Barton and North and South. The Cambridge Companion to Elizabeth Gaskell*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2007. P. 27–45.
34. Mitchel B. Elizabeth Cleghorn Gaskell. *Dictionary of Literary Biography*. Vol. 144. 1994. P. 97–107.
35. Nelson J. G. The Victorian Social Problem Novel. *A Companion to the Victorian Novel / ed. by P. Brantlinger and W. Thesing*. Oxford: Blackwell Publishing, 2002. P. 189–202.
36. O'Farrell Mary Ann. Telling complexions: the nineteenth-century English novel and the blush. Durham, NC: Duke University Press, 1997. 182 p.
37. Sanders G. Elizabeth Gaskell. New Haven, 1979. 267 p.
38. Smith S. *The Other Nation: The Poor in English Novels of the 1840s and 1850s*. Oxford: Clarendon, 1980. 300 p.
39. Stoneman P. Gaskell, Gender, and the Family. *The Cambridge Companion to Elizabeth Gaskell*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2007. P. 131–147.
40. *The Cambridge Companion to Elizabeth Gaskell / ed. by Jill L. Matus*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2007. 211 p.
41. URL: <https://md-eksperiment.-pisnya-pro-sor-t-guda-v-per-i-franka>
42. URL: <https://gaskellsociety.co.uk>